

دعائم الاسلام و روایات مخالف با مذهب امامیه

سید حسین فلاح زاده ابرقویی^۱

محمدکاظم رحمان ستایش^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۱۸

چکیده

دعائم الاسلام، تألیف قاضی نعمان مغربی (م ۳۶۳ق)، برجسته‌ترین فقیه و محدث اسماعیلی، حاوی بیش از سه هزار روایت منسوب به اهل بیت علیهم‌السلام است. وجود برخی فروع ناسازگار با مذهب امامیه در این کتاب، از عواملی است که در کنار مرسل بودن روایات و انتساب مؤلف به مذهب اسماعیلیه، اعتبار کتاب را نزد دانشمندان امامیه پایین آورده است. به همین دلیل، شماری از فقها از استناد به روایات آن برای استدلال‌های فقهی خودداری کرده‌اند. شناسایی روایات مخالف با مذهب امامیه در این کتاب، گامی برای تعامل صحیح با مجموعه‌ای متنوع از روایات فقهی اهل بیت علیهم‌السلام است که توجه به آن‌ها در غنای معارف امامیه و گشودن برخی گره‌های فقهی مؤثر است. بررسی تطبیقی روایات دعائم الاسلام با منابع حدیثی امامیه، گواه هم‌سویی و موافقت عمده روایات آن با مذهب امامیه است. براساس پژوهش حاضر، در مجموع روایات این کتاب، کمتر از پنجاه حدیث مخالف با مذهب امامیه یافت شد که برای برخی از آن‌ها در منابع روایی امامیه نظایری نیز یافت می‌شود. شواهد متعدد نشان می‌دهد که عامل راهیابی این روایات به کتاب دعائم الاسلام، بهره‌گرفتن از منابع زیدیه در تألیف آن است.

کلیدواژه‌ها: دعائم الاسلام، قاضی نعمان، حدیث اسماعیلیه، روایات مخالف امامیه.

۱. طرح مسأله

کتاب دعائم الاسلام، تألیف قاضی نعمان مغربی، مهم‌ترین میراث روایی پیروان آیین

۱. دکتری قرآن و حدیث (نویسنده مسئول) (fallahzadeh.h@gmail.com).

۲. دانشیار دانشگاه قم (krsetayesh@gmail.com).

اسماعیلیه است که در طول تاریخ، مقبولیت شایان توجهی نزد اسماعیلیان داشته است.^۱ برخلاف برخی گروه‌های اسماعیلی مذهب که چندان پایبند به احکام ظاهری شریعت نیستند، قاضی نعمان از عالمان پایبند به احکام عملی اسلام است. وی در حوزه احکام ظاهری شریعت، جز از اهل بیت علیهم‌السلام (شش امام نخست امامیه) روایت نقل نکرده است. این مطلب توجه حدیث پژوهان امامیه را به این کتاب جلب کرده و ایشان را به بهره‌گیری از آن تشویق نموده است. در عین حال، افزون بر انتساب مؤلف به آیین اسماعیلیه و ارسال روایات کتابش، وجود برخی فروع مخالف با مذهب امامیه در این کتاب، موجب کاهش اعتبار آن نزد فقهای امامیه گردیده و تردیدهای جدی در بهره‌گیری از آن به دنبال داشته است. هر چند برخی دانشمندان برای رفع تردید درباره اعتبار کتاب، قرآینی بر امامی بودن مذهب مؤلف اقامه کرده و شهادت او بر صحت روایات کتابش را عامل جبران ارسال اسانید آن دانسته‌اند؛ ولی وجود روایات مخالف مذهب در این کتاب، همواره مانع جدی برای معتبر دانستن آن به شمار آمده است. از همین رو، ضروری است برای واکاوی میزان اعتبار کتاب، به مخالفت‌های روایی موجود در آن نسبت به حدیث امامیه نیز پرداخته شود.

نوشتار حاضر با هدف بررسی این موضوع، ضمن جستجوی کامل در روایات دعائم الاسلام، روایات مخالف با مذهب امامیه در این کتاب را گرد آورده است. نگارنده می‌کوشد با ردیابی این روایات در منابع روایی کهن، ضمن تبیین پیشینه آن‌ها در منابع روایی، به این پرسش‌ها پاسخ دهد: آیا وجود این روایات در دعائم الاسلام، ناشی از اختلافات روایی موجود در حدیث اهل بیت علیهم‌السلام است، یا فساد مذهب مؤلف عامل آن است؟ منشأ راهیابی این مخالفت‌ها به دعائم الاسلام چیست؟ با وجود این روایات در دعائم الاسلام، مذهب قاضی نعمان چگونه ارزیابی می‌شود؟

۱-۱. پیشینه تحقیق

پیش از این، کتاب دعائم الاسلام موضوع برخی پژوهش‌ها قرار گرفته که در آن‌ها اعتبار کتاب با محوریت شخصیت و مذهب مؤلف مورد بحث قرار گرفته است. از مهم‌ترین این پژوهش‌ها می‌توان به پژوهش محدث نوری در خاتمه مستدرک الوسائل اشاره نمود که برای پرداختن به مذهب مؤلف، به وجود روایات مخالف در کتابش اشاره کرده

۱. اسماعیل پونا والا، که خود از پیروان آیین اسماعیلیه است و تحقیقات گسترده‌ای در زمینه میراث اسماعیلیه انجام داده است، کتاب دعائم الاسلام را مهم‌ترین کتاب در فقه اسماعیلی خوانده و بر این باور است که فقه اسماعیلی با قاضی نعمان شروع و با وی خاتمه یافته است (رک: «قاضی نعمان و فقه اسماعیلی»، ص ۱۵۰).

است.^۱ مقاله «ارزش و جایگاه کتاب دعائم الاسلام در فقه شیعه» نوشته علی اکبر کلانتری نیز در این زمینه نوشته شده که بیشتر به مذهب و جایگاه علمی قاضی نعمان پرداخته و اعتبار دعائم الاسلام را در کلمات چند تن از فقها بررسی نموده است. «دعائم الاسلام از ورای دیدگاه‌ها»، نوشته سید مجتبی حسین نژاد، دیگر جستار مرتبط با پژوهش حاضر است که بر تجزیه و تحلیل سخنان محدث نوری و نقد مستندات دیدگاه مقابل ایشان درباره قاضی نعمان و کتابش سامان یافته و برخی مناقشات را بررسی نموده است. برخی از فقها نیز، در بحث‌های خارج فقه خود، از دعائم الاسلام یاد نموده و شماری از روایات مخالف آن را متذکر شده‌اند.^۲ با این همه، تا کنون روایات مخالف این کتاب به صورت کامل گردآوری نشده و تحلیل جامعی از آن‌ها صورت نگرفته است. تلاش حاضرگامی نوبرای تعیین جایگاه کتاب دعائم الاسلام نسبت به حدیث امامیه و میزان اعتبار آن است که با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به خامه آمده است.

۲. معیار مخالفت روایی

به طور مسلم، رسیدن به ارزیابی دقیق درباره کتاب دعائم الاسلام و تبیین نسبت آن با مذهب امامیه، در گرو پژوهشی جامع درباره روایات آن و شناسایی تمام روایات مخالف در این مجموعه است. لازمه به ثمر نشستن چنین پژوهشی، شناخت دیدگاه مشهور عالمان امامیه در هر یک از موضوعات مطرح شده در این کتاب است. از آنجا که دستیابی به دیدگاه مسلم و قطعی عالمان امامیه در طول تاریخ، امری دشوار است، برای گردآوری نقاط افتراق روایات قاضی نعمان با مذهب امامیه، ناگزیر از قرار دادن سنجه‌ای هستیم؛ سنجه‌ای که ما را به دیدگاه رایج عالمان امامیه و روایات مشهور نزد ایشان در موضوعات مختلف فقهی راهنمایی کند.

برای این منظور، عناوین موجود در کتاب و سائل الشیعة را در نظر گرفتیم؛ چرا که شیخ حر عاملی با مد نظر قرار دادن محتوای روایات کتاب‌های مشهور و معتبر نزد امامیه،^۳ به جمع‌بندی دیدگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) در موضوعات مختلف فقهی پرداخته و حاصل تلاش خود را در قالب عناوینی برای هریاب بیان نموده است. وی در موارد اختلاف بین روایات، به دیدگاه مشهور توجه داشته و روایات مخالف را براموری حمل کرده است. همچنین روایات

۱. رک: خاتمة مستدرک الوسائل، ج ۱، ص ۱۴۳-۱۴۶.

۲. رک: مصباح الفقاهة فی المعاملات، ج ۱، ص ۴۵، پاورقی: دراسات فی مکاسب المحرمة، ج ۱، ص ۱۴۰.

۳. رک: و سائل الشیعة، ج ۳۰، ص ۱۵۱-۱۶۰.

موافق با دیدگاه مخالفان مذهب را، بر تقیه حمل نموده و محتوای آن‌ها را نپذیرفته است. وجود این ویژگی‌ها در وسائل الشیعة کافی است تا عناوین آن را معیاری مورد اعتماد، برای شناسایی دیدگاه امامیه در موضوعات گوناگون بدانیم.

براین اساس، در پژوهش حاضر، هرگاه محتوای روایتی در تعارض قطعی با عناوین کتاب وسائل الشیعة باشد، به عنوان نقطه افتراق حدیث قاضی نعمان با دیدگاه مشهور عالمان امامیه شناخته می‌شود. از این رو، برای تعیین وضعیت آن نسبت به حدیث امامیه، به واکاوی آن در منابع روایی متقدم پرداخته می‌شود؛ به عنوان نمونه، قاضی نعمان در دعائم الاسلام، روایتی را به امام صادق علیه السلام نسبت داده که بر اساس آن، برای تذکیر گاو و استفاده از گوشت آن، افزون بر «ذبح»، می‌توان از شیوه «نحر» نیز استفاده نمود.^۱ شیخ حر عاملی در وسائل الشیعة در جمع‌بندی روایات امامیه درباره این موضوع، از عنوان «باب أنَّ الإبل مختصةً بالتحرو ما سواها بالذبح و أنه لو ذبح المنحور أو نُحر المذبح لم يحل أكله و كان ميتة» استفاده نموده است.^۲ با توجه به تعارض و ناسازگاری قطعی روایت دعائم الاسلام با این عنوان، آن را به عنوان روایت مخالف مشهور امامیه می‌شناسیم. به همین دلیل، وضعیت آن را در منابع روایی متقدم امامیه بررسی می‌کنیم.

با وجودی که عملکرد مشهور و شناخته‌شده نزد عالمان امامیه برخلاف محتوای روایاتی است که با روش گفته‌شده شناسایی می‌شوند، برای برخی از این روایات، نظایری در منابع روایی امامیه یافت می‌شود. در حقیقت، اختلافات روایی قاضی نعمان با امامیه بر دو گونه است:

۱. برخی روایات مخالف در دعائم الاسلام، به این کتاب اختصاص دارند؛ به طوری که در هیچ یک از منابع موجود امامیه اثری از لفظ و مضمون آن‌ها دیده نمی‌شود؛ به عنوان نمونه، در منابع روایی امامیه، نه تنها از لفظ و مضمون روایت جواز نحر گاو اثری یافت نشد، بلکه روایات متعدد بر حرمت گوشت گاو نحرشده دلالت دارند.^۳

۲. گروهی از روایات دعائم الاسلام، با وجود مخالفت با عملکرد مشهور امامیه، در برخی از آثار محدثان امامیه نیز نقل شده و به این کتاب اختصاص ندارند؛ برای نمونه، قاضی نعمان در دعائم الاسلام، روایاتی را ثابت دانسته که بر اساس آن‌ها جواز و حلّیت خوردن از شکار

۱. دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۱۸۰.

۲. وسائل الشیعة، ج ۲۴، ص ۱۴.

۳. رک: الکافی، ج ۶، ۲۲۸؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۲۹.

شاهین، بازویوزپلنگ آموزش دیده فهیمده می‌شود.^۱ با وجودی که این مطلب با عناوین کتاب و سائل الشیعة تعارض دارد،^۲ در برخی روایات امامیه جواز خوردن از شکار این حیوانات مطرح شده است.^۳ این مطلب گواه آن است که قاضی نعمان، همچون صاحبان کتب حدیثی امامیه، روایات مردود از نظر امامیه را گزارش کرده است؛ با این تفاوت که برخلاف رویه محدثان امامی مذهب، وی مضمون این روایات را ثابت^۴ دانسته است.^۵ محدثان امامی مذهب چنین روایاتی را براموری همچون تقیه حمل نموده و محتوای آن‌ها را نپذیرفته‌اند.

هرچند اختلافات روایی دسته دوم، از نقاط مخالفت دعائم الاسلام با آثار حدیثی امامیه به شمار نمی‌آید، ولی به دلیل مردود بودن محتوای آن‌ها نزد مشهور امامیه، از آن‌ها به عنوان موارد مخالفت حدیث دعائم الاسلام با مذهب امامیه یاد می‌شود. بدون تردید، فراوانی این روایات در دعائم الاسلام، در تعیین اعتبار و جایگاه کتاب نزد امامیه مؤثر است. شایان ذکر است که قاضی نعمان در شرح و توضیح برخی روایات، تحلیل‌هایی ارائه نموده که با مذهب امامیه ناسازگارند؛ برای نمونه، ظاهر روایتی را که حبوه (شمشیر، انگشتر، مصحف و زره) از موارد ارث خارج نموده، با آیات ارث مخالف دانسته است. وی معتقد است که محتوای این روایت از اختصاصات ائمه بوده و به سایر مردم مربوط نیست.^۶ با توجه به تمرکز این پژوهش بر شناسایی مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام، از ذکر مواردی که فقط مخالفت فقهی قاضی نعمان با امامیه محسوب می‌شوند، خودداری شده است.

۳. مخالفت‌های روایی و اعتبار دعائم الاسلام

بر اساس یک تقسیم، روایات دعائم الاسلام در مقایسه با حدیث امامیه بر سه دسته‌اند: روایات مخالف، روایات مشترک و روایاتی که با وجود مخالف نبودن با حدیث امامیه، در هیچ یک از منابع روایی امامیه اثری از آن‌ها باقی نمانده است (متفردات). بر اساس

۱. رک: دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۱۷۰.

۲. رک: و سائل الشیعة، ج ۲۳، ص ۳۳۹، ۳۴۳ و ۳۴۸.

۳. رک: تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۲۹، ۳۱ و ۳۲؛ تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۹۴ و ۲۹۵.

۴. ثابت همان فتاوی قاضی نعمان است که محتوای آن‌ها را دیدگاه واقعی اهل بیت علیهم‌السلام دانسته و حجیت آن‌ها نزد او

ثابت است (رک: «اعتبار سنجی حدیث در اندیشه قاضی نعمان مغربی»، ص ۹-۱۲).

۵. دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۲.

۶. همان، ج ۲، ص ۳۹۳.

جستجوی نگارنده، از مجموع ۳۴۵۵ روایت^۱ در دعائم الاسلام، بیش از ۳۴۰۰ روایت مربوط به دو قسم اخیرند و تنها کمتر از پنجاه روایت، با دیدگاه پذیرفته شده نزد مشهور امامیه مخالف‌اند. به بیان دیگر، تنها محتوای ۱/۱۸ درصد از روایات دعائم الاسلام با عناوین کتاب و مسائل الشیعة ناسازگار هستند که در جدول «مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام با مذهب امامیه» به تفصیل گزارش شده‌اند.

بررسی محتوای این روایات، بیان‌گران است که موارد مخالفت از نظراهمیت در یک سطح نیستند؛ به طوری که برخی از آن‌ها نماد مخالفت با مذهب به شمار نمی‌آیند؛ برای نمونه، منابع روایی امامیه در باب آداب غذا خوردن، به اتفاق بر غذا خوردن با سه انگشت یا تمام انگشتان دست تأکید نموده‌اند.^۲ قاضی نعمان در دعائم الاسلام دو روایت نقل نموده که در آن‌ها برخلاف روایات امامیه، از غذا خوردن با سه انگشت نهی شده است.^۳ نه تنها در هیچ یک از منابع روایی امامیه روایتی مشابه لفظ و مضمون این دو روایت نقل نشده است، بلکه در این منابع، به سیره رسول خدا ﷺ در غذا خوردن به وسیله سه انگشت تأکید شده است.^۴ شمار اندکی از روایات مخالف در دعائم الاسلام، از این قبیل‌اند که منجر به جا به جا شدن حلیت و حرمت در احکام یا صحت و بطلان در عبادات نمی‌شوند. از سویی، چنین مواردی از قبیل مخالفت با یکی از نمادهای مذهب امامیه به شمار نمی‌آیند. به همین دلیل تأثیر چندانی در کاستن از اعتبار کتاب ندارند.

در مقابل، برخی موارد مخالفت به گونه‌ای هستند که طرفداران هر یک از مذاهب اسلامی، دیدگاه صریح و مخصوص به خود در موضوع آن‌ها دارند؛ به طوری که مخالفت در این موارد، نشانه تقابل با اندیشه امامیه است. وجود برخی از این نمونه‌ها در دعائم الاسلام، به ضمیمه ثابت بودن آن‌ها نزد قاضی نعمان، نشان‌گر اختلاف جدی اندیشه مؤلف با مذهب امامیه است؛ برای نمونه، براساس روایتی در دعائم الاسلام، مسح سردر وضو، با هر دو دست انجام می‌گیرد و شامل مسح بخش جلو و پشت سر، مسح ظاهر و باطن گوش‌ها و مسح گردن می‌شود؛^۵ در حالی که براساس روایات امامیه، در هنگام وضو کافی است

۱. این آمار براساس شمارش نرم افزار «جامع الاحادیث ۳/۵»، از روایات دعائم الاسلام است.

۲. رک: المحاسن، ج ۲، ص ۴۶۰؛ وسائل الشیعة، ج ۲۴، ص ۳۷۲.

۳. دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۱۱۹.

۴. رک: الکافی، ج ۶، ص ۲۹۷؛ من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۵۵.

۵. دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۰۸.

مقداری از جلوی سربه وسیله انگشت یا انگشتان مسح گردد و مسح تمام سر، گردن و گوش‌ها لازم نیست.^۱ آنچه در روایت دعائم الاسلام درباره ویژگی‌های وضو مطرح شده، مطابق با مذهب اهل سنت است که در منابع روایی ایشان نیز روایاتی موافق با آن گزارش شده است.^۲ در منابع روایی زیدیه نیز، روایات متعددی درباره کیفیت وضوی پیامبر ﷺ نقل شده است که در آن‌ها ویژگی‌های مذکور در روایت دعائم الاسلام بیان شده است.^۳

بر خلاف مخالفت‌های نوع نخست، اختلافات روایی نوع دوم منجر به جا به جایی حلال و حرام الهی یا صحت و بطلان عبادات می‌شوند و نمی‌توان از آن‌ها در ارزیابی اعتبار کتاب چشم پوشید. از نمونه‌های این نوع مخالفت در دعائم الاسلام، می‌توان به روایات حرام دانستن ازدواج موقت، جواز سجده بر پوشاک، صحت اقتدا به جماعت از بیرون مسجد، حلیت گوشت خرگوش، وجوب زکات برای غسل و جواز فرو رفتن روزه‌دار در آب اشاره نمود که با وجود اختصاص داشتن به مخالفان مذهب امامیه، در دعائم الاسلام به عنوان قول ثابت ائمه علیهم‌السلام مطرح شده‌اند. وجود محدود این روایات در دعائم الاسلام، بیش از آن‌که از اعتبار مجموع روایات کتاب بکاهد، نماد مذهب مؤلف است. همان‌طور که در ادامه خواهد آمد، شمار قابل توجهی از این موارد، نظایری در حدیث امامیه داشته و اختصاص به دعائم الاسلام ندارند؛ با این تفاوت که محدثان امامی محتوای آن‌ها را نپذیرفته‌اند، ولی قاضی نعمان از آن‌ها به عنوان قول قطعی اهل بیت علیهم‌السلام یاد نموده است.

۴. پیشینه مخالفت‌ها در حدیث امامیه

جستجو در منابع روایی موجود امامیه نشان‌گر آن است که لفظ یا مضمون نیمی از مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام، در منابع روایی امامیه پیشینه‌ای نداشته و این روایات به این کتاب اختصاص دارند. در مقابل، برای نزدیک به بیست مورد از مخالفت‌های روایی این کتاب، نظایری در منابع روایی امامیه یافت می‌شود؛ به طوری که الفاظ یا محتوای آن‌ها توسط صاحبان کتاب‌های حدیثی امامیه نقل شده است. آثار این روایات در منابع حدیثی امامیه، بیش از هر کتاب دیگری در کتاب تهذیب الاحکام به چشم می‌خورد. شیخ طوسی

۱. رک: وسائل الشیعة، ج ۱، ص ۳۸۷، ص ۴۰۴ و ۴۱۰.

۲. برای نمونه رک به: صحیح البخاری، ج ۱، ص ۵۵؛ صحیح مسلم، ج ۱، ص ۱۴۵؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۱۴۹-۱۵۲.

۳. رک: مسند زید بن علی، ص ۵۴؛ الأمالی (رأب الصدع)، ج ۱، ص ۶.

نزدیک به بیست مورد از روایت‌های مخالف دعائم الاسلام را در کتابش گزارش کرده و در عین حال، محتوای هیچ یک را نپذیرفته و آن‌ها را به عنوان روایات معارض قلمداد نموده است. از این رو، هر چند وجود شماری از مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام در میراث امامیه قابل انکار نیست، ولی عالمان امامیه آن‌ها را، به خاطر ناسازگاری با دیدگاه پسندیده نزد امامیه، به عنوان معارض در نظر داشته و در مقام عمل به آن‌ها پایبند نبوده‌اند؛ برای نمونه، در مذهب امامیه خوردن گوشت مسوخ (حیواناتی نظیر فیل، خوک، میمون و سگ) حرام است. بر اساس برخی روایات، خرگوش از مسوخ است و به همین دلیل، امامیه خوردن گوشت آن را حرام می‌دانند.^۱ برخلاف امامیه، اهل سنت خوردن گوشت خرگوش را مباح دانسته^۲ و زبیدیه نیز، با وجود مکروه دانستن گوشت آن، خوردنش را حرام نمی‌دانند.^۳ با وجودی که جواز خوردن گوشت خرگوش از نمادهای مخالفت با مذهب امامیه است، قاضی نعمان، روایتی را به رسول خدا ﷺ نسبت داده است که بر اساس آن، خوردن گوشت خرگوش جایز است.^۴ این روایت در منابع حدیثی امامیه دارای پیشینه است؛ به طوری که شیخ طوسی در تهذیب الاحکام روایاتی مبنی بر حرام نبودن و کراهت خوردن آن نقل نموده است.^۵ محدثان و فقهای امامیه، این روایات را به عنوان معارض شناخته و با ارائه تأویل و یا حمل بر تقیه، ظاهرشان را نپذیرفته‌اند.^۶

براین اساس، وجود مخالفت‌های روایی در دعائم الاسلام، به این معنا نیست که تمام روایات مخالف آن، در منابع امامیه بدون سابقه هستند، بلکه برای شماری از آن‌ها در منابع روایی امامیه موافقانی وجود دارد. این مطلب بیان‌گر آن است که شماری از این روایات، از راه‌های شناخته شده نزد اصحاب نقل شده و در اصول و کتاب‌های اولیه موجود بوده‌اند؛ هر چند محدثان و فقهای امامیه، مضامین آن‌ها را نپذیرفته‌اند. از این رو، شماری از

۱. و سائل الشیعة، ج ۲۴، ص ۱۰۴.

۲. رک: المغنی، ج ۱۱، ص ۷۰. شایان ذکر است در منابع روایی ایشان روایاتی در جواز این مطلب نقل شده است (برای نمونه رک: مسند احمد، ج ۳، ص ۱۱۸؛ صحیح البخاری، ج ۶، ص ۲۳۱؛ سنن الترمذی، ج ۳، ص ۱۶۰).

۳. رک: مسند زید بن علی، ص ۲۵۰؛ الأمالی (رأب الصلح)، ج ۲، ص ۳۶۳.

۴. دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۲۳.

۵. تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۴۳.

۶. همان، ج ۹، ص ۴۳؛ الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۷، ص ۲۳۶؛ روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، ج ۷، ص ۴۵۰؛ جواهر الکلام، ج ۳۶، ص ۲۹۶.

مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام، در نصوص روایی منسوب به امامیه دارای پیشینه هستند و نمی‌توان آن‌ها را از دایره حدیث امامیه خارج دانست.

۴-۱. جدول مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام با مذهب امامیه

رقم	موضوع	محتوای روایت دعائم الاسلام	نشانی روایت	عنوان وسائل الشیعة	محتوای الفاظ روایت در تهذیب الاحکام
۱	مسح سر در وضو	به وسیله هر دو دست	ج ۱، ص ۱۰۸	باب کیفیت الوضوء و جملة من أحكامه	غیر موجود در منابع روایی امامیه
۲		لزوم مسح گردن	ج ۱، ص ۱۰۸	باب وجوب كون مسح الرأس علی	
۳		لزوم مسح پشت سر	ج ۱، ص ۱۰۸	مُقَدِّمِه	
۴		لزوم مسح ظاهر و باطن گوش‌ها	ج ۱، ص ۱۰۸	باب أنه لا یجب غسل الأذنین مع الوجه ولا مسحهما مع الرأس	ج ۱، ص ۶۲
۵	نواقض وضو	مذی	ج ۱، ص ۱۰۱	باب أن المذی والوذی ... لا ینقض شیئ منها الوضوء	ج ۱، ص ۱۸، ۱۹ و ۲۱
۶		خروج کرم، خون و نظایر آن از مخرج	ج ۱، ص ۱۰۲	باب أن ما ینخرج من الدبر من حب القرع والدیدان لا ینقض الوضوء، الا أن ینتقض متلطخا بالعدرة	ج ۱، ص ۱۱
۷	موارد وجوب غسل	اسلام آوردن کافر	ج ۱، ص ۱۱۴	باب وجوب غسل الجنابة وعدم وجوب غسل غیر الأغسال المنصوصة	غیر موجود در منابع روایی امامیه
۸		به هوش آمدن از اغمساء و جنون	ج ۱، ص ۱۱۴		
۹		فرو رفتن در نجاست	ج ۱، ص ۱۱۴		
۱۰	شرایط غسل جنابت	لزوم وضو گرفتن قبل از غسل جنابت	ج ۱، ص ۱۱۴	باب عدم جواز الوضوء مع غسل الجنابة قبله ولا بعده	ج ۱، ص ۱۰۴ و ۱۴۰
۱۱		لزوم پیاپی انجام دادن اجزای غسل	ج ۱، ص ۱۱۴	باب عدم وجوب التوالاة و المتابعة بین الأعضاء فی الغسل و جواز التراخی بینها	
۱۲	تقیه در نماز	جاری نبودن تقیه در جهر به "بسم الله"	ج ۲، ص ۱۳۲	باب جواز ترک البسملة للتقیة و جواز ترک الجهریة فی محل الإخفات و فی التقیة	غیر موجود در منابع روایی امامیه
۱۳	اذان	روکردن به چپ و راست هنگام گفتن «حی علی الصلاة» و «حی علی الفلاح»	ج ۱، ص ۱۴۴	عنوان مناسب در وسائل الشیعة یافت نشد. صاحب جواهر الکلام براین باور است که در منابع روایی امامیه، هیچ نص و روایتی برنهی از این کار نقل نشده، و فقهای امامیه، به خاطر مخالفت با فتوای برخی از فقهای اهل سنت، با این کار مخالفت کرده‌اند. ^۱	

۱. جواهر الکلام، ج ۹، ص ۱۲۹. فقهای امامیه به کراهت التفات به چپ و راست در اذان فتوا داده‌اند. فاضل جواد، به تاریخچه رویکرد فقهای امامیه در این مسأله اشاره کرده است (رک: مفتاح الکرامه، ج ۶، ص ۵۳۰).

رقم	موضوع	محتوای روایت دعائم الاسلام	نشانی روایت	عنوان وسائل الشیعة	محتوای الفاظ روایت در تهذیب الاحکام
۱۴		جواز غنا در اذان گفتن	ج ۱، ص ۱۴۵	عنوان مناسب در وسائل الشیعة یافت نشد. علامه مجلسی معتقد است هیچ یک از اصحاب امامیه، جواز غنا در اذان را نگفته‌اند و حمل روایت دعائم بر تقیه محتمل است. ^۱	
۱۵		ممنوعیت پاسخ به سلام در حال نماز	ج ۱، ص ۱۷۲	باب جواز ردّ المصلی السّلام بل وجوبه	
۱۶		جواز سجده بر مو، پشم و پوشاک در شرایط عادی	ج ۱، ص ۱۷۸	باب عدم جواز السجود اختیاراً علی القطن والکتان والشعر والصفوف وکل ما یلبس أو یؤکل	ج ۲، ص ۳۰۷ و ۳۰۸
۱۷	شرایط صحت نماز	مبطل نبودن شک بین یک و دو	ج ۱، ص ۱۸۸	باب بطلان الصّلاة بالشک فی عدد الأولتین من الفریضة دون الأخیرتین	ج ۲، ص ۱۷۷ و ۱۷۸
۱۸		جواز وجود مانع بین امام و مأموم	ج ۱، ص ۱۵۲	باب أنه لا یجوز أن یكون بین الإمام و المأموم حائل کالمقاصیر والجدران إذا کان المأموم رجلاً	منابع روایی امامیه غیر موجود در
۱۹		وجوب اعاده نماز بر مأموم، در صورت طهارت نداشتن امام جماعت	ج ۱، ص ۱۵۲	باب أنه إذا تبین کون الإمام علی غیر طهارة وجبت علیه الإعادة لا علی المأمومین	ج ۳، ص ۲۴۰
۲۰		انجام قنوت نماز وتر بعد از رکوع	ج ۱، ص ۲۰۵	در برخی روایات بر انجام قنوت نماز وتر قبل از رکوع تأکید شده و با انجام آن بعد از رکوع مخالفت شده است. ^۲	منابع روایی امامیه غیر موجود در
۲۱	نماز نافله	عدد نوافل روزانه (۲ رکعت صبح+ ۱۰ رکعت ظهر+ ۴ رکعت عصر+ ۶ رکعت مغرب+ ۴ رکعت عشاء+ ۴ رکعت شب+ ۳ رکعت وتر + ۱ رکعت نشسته)	ج ۱، ص ۲۰۸	باب عدد الفرائض الیومیة و نوافلها و جملة من أحكامها	منابع روایی امامیه غیر موجود در
۲۲	نماز میت	اولویت بستگان زن برای خواندن نماز بر پیکرش	ج ۱، ص ۲۳۵	باب أن الرّویح أولى بالمرأة من جمیع أقاربها حتی الأخ والولد والأب	ج ۳، ص ۲۰۵
۲۳		سلام دادن در نماز میت	ج ۱، ص ۲۳۷	باب أنه لا تسلیم فی صلاة الجنائز	ج ۳، ص ۱۹۱ و ۳۳۰ و ۳۱۸
۲۴	زکات	وجوب زکات برای مطلق رویدنی‌ها	ج ۱، ص ۲۶۵	باب وجوب الزکاة فی تسعة أشياء الذهب والفضة والإبل والبقر والغنم و	ج ۴، ص ۶۴

۱. بحار الانوار، ج ۸۱، ص ۱۵۸.

۲. رک: الکافی، ج ۳، ص ۳۴۰؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۹۳؛ تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۳۱.

رقم	موضوع	محتوای روایت دعائم الاسلام	نشانی روایت	عنوان وسائل الشیعة	محتوا یا الفاظ روایت در تهذیب الاحکام
۲۵		وجوب زکات برای غسل	ج ۱، ص ۲۶۶	الحنطة و الشَّعیر و التَّمرو الرِّبیب و عدم وجوبها فی شیء سوى ذلك من الحبوب و غيرها	غیر موجود در منابع روایی امامیه
۲۶	مبطلات روزه	بطلان روزه در اثر خوابیدن روزه‌دار محتمل	ج ۱، ص ۲۷۳	باب عدم بطلان الصوم بالاحتلام فيه نهائراً و یکره له النوم حتی یغتسل و لا یحرم	
۲۷		جواز فرو رفتن روزه‌دار در آب	ج ۱، ص ۲۷۵	باب وجوب إمساك الصَّائم عن الارتماس فی الماء	ج ۴، ص ۲۰۹
۲۸	اطعمه	نهی از خوردن غذا با سه انگشت	ج ۲، ص ۱۱۹	باب استحباب الأكل بالید بثلاث أصابع أو بجمیع الأصابع لا یأصبعین	غیر موجود
۲۹		حلیت گوشت خرگوش	ج ۱، ص ۱۲۳	باب تحریم لحوم المسوخ و بیضها من جمیع أجناسها	ج ۹، ص ۴۳
۳۰	صيد و ذبح	حلیت خوردن از شکار شاهین، باز و یوزپلنگ	ج ۲، ص ۱۷۰	باب أنه لا یحلُّ أكل ما صاده غیر الكلب من البازی و الصَّقر و العقاب و الظیرو السَّبع و غیر ذلك إلا أن تدرک ذکاته	ج ۹، ص ۲۹، ۳۱ و ۳۲
۳۱		جواز نحر کردن گاو	ج ۲، ص ۱۸۰	باب أن الإبل مختصَّة بالتحرم و ما سواها بالذَّبح و أنه لو ذبح المنحور أو نُحر المذبوح لم یحلُّ أكله و كان میتة	غیر موجود در منابع روایی امامیه
۳۲		بطلان ازدواج بدون ولی	ج ۲، ص ۲۱۸	باب جواز التَّزوج بغیر ولی	
۳۳		زنا بودن ازدواج موقت	ج ۲، ص ۲۲۸	أبواب المتعة: باب اباحتها	
۳۴	نکاح	تحقق حرمت رضاعی با یک بار مکیدن	ج ۲، ص ۲۴۰	باب ثبوت التَّحریم فی الرِّضاع برضاع یوم و لیلة و بخمس عشرة رضعة متوالیات بشرطها لا بما نقص عن ذلك	ج ۷، ص ۳۱۶ و ۳۱۷
۳۵		واقع شدن طلاق در صورت دادن حق انتخاب آن به زن	ج ۲، ص ۲۶۸	باب أن من خیر امرأته لم یقع بها طلاق بمجرّد التَّخیر و إن اختارت نفسها	ج ۸، ص ۸۹-۹۰
۳۶	طلاق	کفارة واحد: برایظهار متعدد یک زن یاظهار زن‌های متعدد در یک مجلس	ج ۲، ص ۲۷۵	باب أن من ظاهر من امرأة واحدة مرّات متعددة فعليه لكلِّ ظهار كفارة؛ «باب أن من ظاهر من نساء متعددة و جب علیه لكلِّ واحدة كفارة و إن كان بلفظ واحد»	ج ۸، ص ۲۱ و ۲۳

رقم	موضوع	محتوای روایت دعائم الاسلام	نشانی روایت	عنوان وسائل الشیعة	محتوا یا الفاظ روایت در تهذیب الاحکام
۳۷		سه ماه عدۀ طلاق برای زنان یانسه و دختران نابالغ	ج ۲، ص ۲۸۷	«باب أنه لا عدّة على البائسة إذا طلّقت...»؛ «باب أن الصّغيرة قبل بلوغ التسع سنين إذا طلّقت فلا عدّة عليها وإن كان دُخِلَ بها...»	ج ۸، ص ۶۷
۳۸		بسی اثر بودن ازدواج با محلل در کمتر از سه طلاق	ج ۲، ص ۲۹۹	باب أن المحلل يهدم الطّلقة والّيتن كما يهدم الثّلاث	ج ۸، ص ۳۱ و ۳۲
۳۹	وصیت	ممنوعیت هر گونه وصیت برای افزودن سهم میراث بر	ج ۲، ص ۳۵۸	باب جواز الوصية للوارث	ج ۹، ص ۱۶۲ و ۲۰۰
۴۰	سایر	عذاب دادن میت به خاطر بی تابی بازماندگان	ج ۱، ص ۲۶۶	—	غیر موجود در منابع روایی امامیه
۴۱	موارد	۳۳ تکبیر در تسبیحات حضرت زهرا <small>علیها السلام</small>	ج ۱، ص ۱۶۸	باب كيفية تسبیح فاطمة <small>علیها السلام</small> و کتبیته و ترتیبه	

۵. منشأ مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام

برای روشن ساختن منشأ مخالفت‌های روایی در دعائم الاسلام، لازم است با منابع قاضی نعمان در نگارش آثار فقهی اش آشنایی حاصل نمود. پیش از این، ویلفرد مادلونگ با بررسی و شناسایی منابع کتاب الايضاح، مقاله‌ای با عنوان «منابع فقه اسماعیلی» به نگارش آورده است.^۱ با توجه به این که قاضی نعمان آثار فقهی خود را بر اساس کتاب الايضاح به نگارش آورده،^۲ می‌توان این تلاش را گامی برای شناسایی منابع دعائم الاسلام نیز به شمار آورد. از نگاه مادلونگ، فقه اسماعیلیه در کتاب الايضاح، توافقی بین فقه امامیه و زیدیه است.^۳ به بیان دیگر، فقه قاضی نعمان، افزون بر منابع روایی امامیه، مبتنی بر منابع روایی زیدیه نیز هست. مهم‌ترین دلیل مادلونگ بر این مدعا، وجود روایاتی از پیشوایان زیدیه در کتاب الايضاح است که نعمان آن‌ها را از کتب محمد بن سلام (نویسنده زیدی مذهب) برگرفته

۱. مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ص ۲۵۲. پژوهش‌گرارجمند آقای محمد کاظم رحمتی (مصحح کتاب الايضاح)، تکمله‌ای بر مطالب مقاله مادلونگ افزوده، و منابع الايضاح را، اعم از فقهی و غیرفقهی، در نوزده عنوان تنظیم نمودند (رک: مقدمه تحقیق الايضاح، ص ۴۷).

۲. به گفته برخی پژوهش‌گران، کتاب دعائم الاسلام خلاصه و مختصر کتاب الايضاح است. نگارنده این مدعا را در مقاله «اعتبار سنجی حدیث در اندیشه قاضی نعمان مغربی»، به تفصیل بررسی کرده و با ارائه شواهد متعدد به اثبات رسانیده است (رک: «اعتبار سنجی حدیث در اندیشه قاضی نعمان مغربی»، ص ۶).

۳. مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ص ۲۵۷.

است.^۱ با توجه به پژوهش مادلونگ، جای این پرسش است که آیا می‌توان منشأ مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام را با مذهب امامیه، بهره‌گیری او از منابع زیدیه در تألیف دعائم الاسلام دانست؟

همان‌طور که مادلونگ تصریح کرده، قاضی نعمان در سراسر کتاب الایضاح، برای بیان دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام، بارها از پیشوایان زیدیه، همچون: زید بن علی، قاسم بن ابراهیم، احمد بن عیسی بن زید و عبدالله بن موسی یاد نموده است.^۲ همچنین با وجود حذف کردن اسانید روایات در دعائم الاسلام، در مواردی از امامان زیدی یاد نموده است؛ به عنوان نمونه، در برخی ابواب از زید بن علی^۳ و قاسم بن ابراهیم علوی^۴ روایاتی نقل نموده است. وی این افراد را آگاه به اقوال اهل بیت علیهم‌السلام دانسته و سخنان ایشان را در ردیف روایات اهل بیت علیهم‌السلام مطرح کرده است. از این رو، منابع روایی زیدیه را باید از مصادر او در تألیف آثارش به شمار آورد.

بررسی مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام، گویای آن است که قاضی نعمان در گزینش این روایات، از مصادر روایی زیدیه متأثر بوده است. در حقیقت، این روایات از موارد مخالفت حدیث زیدیه با حدیث امامیه هستند که به دلیل بهره‌گیری نعمان از آثار زیدیه، به کتاب او نیز راه یافته‌اند. شواهد زیرگواه آن است که منشأ مخالفت‌های دعائم الاسلام با حدیث امامیه، روایاتی است که از منابع روایی زیدیه به این کتاب راه یافته‌اند:

۱-۵. نقل مستقیم از ائمه زیدیه

یکی از موارد مخالفت دعائم الاسلام با حدیث امامیه، روایتی است که براساس آن پرداخت زکات برای مطلق روییدنی‌های زمین واجب است. قاضی نعمان این روایت را از قاسم بن ابراهیم علوی نقل کرده است^۵ که از ائمه زیدیه به شمار می‌آید.^۶

۲-۵. نقل روایت از منابع زیدیه

از دیگر موارد مخالفت با حدیث امامیه در دعائم الاسلام، روایتی است که اقتدا به نماز

۱. رک: همان، ص ۲۵۶.

۲. رک: الایضاح، ص ۲۷، ۲۹، ۳۲، ۳۴، ۳۸، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۶۳ و ...

۳. دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۳۴۴؛ ج ۲، ص ۱۴۷.

۴. همان، ج ۱، ص ۲۵۹، ص ۲۶۵.

۵. همان، ج ۱، ص ۲۶۵.

۶. زرکلی در الاعلام تصریح دارد که اوقیه، شاعر و ائمه زیدیه است (رک: الاعلام، ج ۵، ص ۱۷۱).

جماعت از بیرون مسجد را جایز می‌داند.^۱ با وجودی که در منابع حدیثی امامیه اثری از این روایت نیافتیم، قاضی نعمان این روایت را در کتاب الايضاح در باب «ذکر ائتمام من هوفی غیر المسجد بالامام» نقل نموده است.^۲

وی در این باب، به دو دسته روایت اشاره نموده که براساس روایات دسته نخست، وجود مانع بین امام جماعت و مأموم جایز نیست، ولی براساس روایات دسته دوم، این مطلب جایز است و به صحت نماز آسیبی وارد نمی‌کند. قاضی نعمان روایت دسته نخست را از کتاب حماد بن عیسی^۳ آورده، و روایت دسته دوم را از کتب محمد بن سلام. با وجودی که در منابع روایی امامیه تنها روایت دسته اول گزارش شده است، قاضی نعمان در دعائم الاسلام آن را ثابت ندانسته و با ذکر روایت امیرمؤمنان (علیه السلام) - که در کتب محمد بن سلام نقل شده - جواز جماعت با وجود مانع را ثابت دانسته است. براساس قراین موجود در کتاب الايضاح، کتب محمد بن سلام مجموعه‌ای از میراث زیدیه هستند.^۴ از مهم‌ترین این قراین می‌توان به اسانید این کتاب‌ها اشاره نمود که برخی از آن‌ها طرق مشهور و اختصاصی زیدیه هستند؛ به عنوان نمونه، براساس اطلاعات موجود در کتاب الايضاح، سند «أبی جعفر محمد بن منصور المرادی، عن أبی عبد الله أحمد بن عیسی بن زید، عن حسین بن علوان، عن أبی خالد عمرو بن خالد الواسطی، عن زید، عن آبائه»^۵ یکی از اسانید این کتاب‌ها است. این سند از طرق مشهور نزد زیدیه است و شمار فراوانی از روایات کتاب الامالی تألیف احمد بن عیسی بن زید (از ائمه زیدیه) با این طریق گزارش شده است.^۶

قاضی نعمان روایت جواز اقتدا به جماعت در بیرون مسجد را از کتب محمد بن سلام و با سند «زید بن احمد عن خاله زید بن الحسین عن ابی بکر بن عبد الله بن ابی اویس عن حسین بن عبد الله بن ضیمرة عن أبیه عن جده ضیمرة عن امیر المؤمنین (علیه السلام)» نقل کرده که این سند در کتاب الأحکام فی الحلال و الحرام تألیف یحیی بن الحسین (از ائمه زیدیه)،

۱. دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۵۲.

۲. رک: الايضاح، ص ۱۱۶.

۳. این کتاب از منابع مورد اعتماد دانشمندان امامیه است و مؤلف آن را به وثاقت ستوده‌اند (رک: رجال النجاشی، ص ۱۴۲، ش ۳۷۰).

۴. رک: مکتبها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ص ۲۶۱؛ مقدمه تحقیق الايضاح، ص ۵۲.

۵. رک: الايضاح، ص ۳۲، ص ۳۴، ص ۶۴، ص ۶۸، ص ۹۷، ص ۹۸ و

۶. برای نمونه رک: الأمالی (رأب الصدع)، ج ۱، ص ۲، ۱۱، ۲۱، ۲۷، ۴۶، ۷۷، ۸۲ ج ۲، ص ۷، ۱۵، ۲۲، ص ۲۹، ص ۳۱ و

بارها آمده است. نمونه‌هایی از این دست نشان می‌دهد، برخی مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام از منابع زیدیه به این کتاب راه یافته‌اند.

۳-۵. اعتماد به اسانید و طرق زیدیه

برخی مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام، با واژگانی مشابه در منابع زیدیه نقل شده‌اند. نکته‌ی شایان توجه این است که این روایات در منابع زیدی، با اسانیدی که قاضی نعمان در گردآوری روایات آثارش به آن‌ها اعتماد داشته نقل شده‌اند.^۱ به عنوان نمونه روایات زنا بودن و حرمت ازدواج موقت، ممنوعیت پاسخ به سلام در حال نماز، اولویت بستگان زن برای خواندن نماز میت، بطلان روزه در اثر خوابیدن روزه‌دار محتلم و عذاب مرده‌ها به خاطر بی‌تابی بازماندگان، همگی با سند «حدَّثنا محمد قال: حدثني أحمد بن عيسى عن حسين بن علوان عن أبي خالد عن زيد عن آبائه عن علي بن أبي طالب» در الأمالی (رأب الصدع) تألیف احمد بن عیسی بن زید نقل شده‌اند.^۲ این سند از سندهایی است که قاضی نعمان در کتاب الايضاح، بارها از آن استفاده نموده و به آن اعتماد داشته است.^۳ مشابهت الفاظ یا محتوای روایت دعائم الاسلام با روایت کتاب الامالی (رأب الصدع)، و نیز سند روایات که از اسانید قاضی نعمان در گردآوری روایات است، شاهدهی بر راهیابی این روایات از منابع زیدیه به دعائم الاسلام است.

۴-۵. وجود الفاظ روایات در منابع زیدیه

همان‌طور که پیش از این گذشت، برای نیمی از مخالفت‌های حدیثی دعائم الاسلام با حدیث امامیه، نظیری در منابع روایی امامیه یافت نشد؛ در حالی که برخی از این موارد با الفاظ مشابه در منابع روایی زیدیه نقل شده است؛ به عنوان نمونه، روایات جواز اذان گفتن با حالت غنا، ممنوعیت پاسخ دادن به سلام در نماز، محرمیت شیردهی با یک بار مکیدن و برخی موارد دیگر، مشابه با الفاظ دعائم الاسلام در مصادر زیدیه نقل شده‌اند.^۴ با توجه به آنچه گذشت، می‌توان منشأ مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام را بهره‌گیری از

۱. هر چند قاضی نعمان در دعائم الاسلام اسانید روایات را حذف کرده است ولی می‌توان برخی از اسانید او را با کمک کتاب الايضاح شناسایی نمود.

۲. رک: الأمالی (رأب الصدع)، ج ۱، ص ۱۱۱، ۳۴۰، ۴۲۰ و ۴۴۱؛ ج ۲، ص ۱۵.

۳. رک: الايضاح، ص ۳۴، ۶۴، ۶۸، ۹۷، ۹۸، ۱۰۸، ۱۱۸ و ...

۴. الأمالی (رأب الصدع)، ج ۱، ص ۸۳ و ۱۱۱؛ ج ۲، ص ۶۳.

مصادر زیدیه در تألیف آن دانست. به طور مسلم، عامل بهره‌گیری او از منابع روایی زیدیه، گرایش به باورهای زیدیان و تأیید حرکت امامان ایشان نیست؛ زیرا از نگاه وی، به جز پیروان آیین اسماعیلیه، طرفداران سایر فرقه‌های شیعه به بیراهه رفته‌اند. قاضی نعمان به طور ویژه از زید بن علی علیه السلام به عنوان مدعی امامت یاد کرده و قیام او را نادرست خوانده است.^۱ براین اساس، با وجود بهره‌گیری از منابع روایی زیدیه، تمایلی به آیین زیدیه نشان نداده است. آنچه نعمان را به بهره‌گیری از مصادر روایی زیدیه وا داشته، اهتمام او به گردآوری روایات اهل بیت علیهم السلام است. با توجه به فقر شدید اسماعیلیه از جهت منابع حدیثی،^۲ وی معیار گردآوری روایات را کتاب‌های منسوب به اهل بیت علیهم السلام قرار داده است.^۳ براساس اطلاعات موجود در کتاب الايضاح، این کتاب‌ها افزون بر منابع حدیثی امامیه و برخی منابع ناشناخته، شامل منابع حدیثی زیدیه نیز می‌باشند.^۴ از این رو قاضی نعمان، از منابع روایی زیدیه در کنار سایر کتاب‌های حاوی روایات اهل بیت علیهم السلام، برای گردآوری روایات شش امام نخست بهره گرفته است. همین امر عامل راهیابی برخی روایات مخالف با مذهب امامیه به کتاب او شده است.

۶. مخالفت‌های روایی و مذهب مؤلف

در میان روایات مخالف دعائم الاسلام، مخالفت‌هایی وجود دارد که نشان می‌دهد اختلاف اندیشه مؤلف با امامیه جدی است. وجود این موارد در دعائم الاسلام، نماد اندیشه و مذهب قاضی نعمان است؛ زیرا او مطالب کتابش را به عنوان مذهب حق و دیدگاه قطعی اهل بیت علیهم السلام مطرح نموده و بر ثبات و صحیح بودنشان در آغاز کتابش گواهی داده است.^۵

۱. شرح الأخبار فی فضائل ائمة الأطهار، ج ۲، ص ۲۹۶.

۲. مهم‌ترین شاهد بر فقر اسماعیلیه از جهت منابع حدیثی این است که تا پیش از تشکیل دولت فاطمیان مصر و به قدرت رسیدن اسماعیلیان، از هیچ راوی و اثر روایی منسوب به پیروان این فرقه یاد نشده است. پس از به قدرت رسیدن فاطمیان نیز، در نوشته‌های دانشمندان اسماعیلی، اثری از منابع روایی و راویان اسماعیلی دیده نمی‌شود. این مطلب به خاطر آن است که داعیان و بزرگان اسماعیلی نخستین، به حدیث و جنبه‌های ظاهر شریعت توجه نداشته و بیشتر همت آن‌ها صرف امور باطنی شده است.

۳. رک: الاقتصار، ص ۱۰. قاضی نعمان در جای جای کتاب الايضاح، منابع روایی خود را، «کتب منسوب به اهل بیت علیهم السلام» خوانده است (به عنوان نمونه رک: الايضاح، ص ۴۶، ۵۷، ۶۵ و ...).

۴. رک: «اعتبار سنجی حدیث در اندیشه قاضی نعمان مغربی»، ص ۱۸.

۵. دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۲.

این در حالی است که دیدگاه او در برخی مسائل (کیفیت وضو، ازدواج موقت، مواضع جواز سجده و ...) اختصاص به مخالفان مذهب امامیه دارد. در سده‌های اخیر، شماری از دانشمندان امامیه، در اسماعیلی بودن قاضی نعمان و مخالفت اندیشه او با امامیه تشکیک کرده و برخی به صراحت او را امامی اثناعشری دانسته‌اند.^۱ به طور کلی در سخنان طرفداران این دیدگاه، برای توجیه مخالفت‌های روایی قاضی نعمان با مذهب امامیه، سه احتمال مطرح شده است:

۱-۶. تأثیرپذیری از مالکیه

برخی معتقدند قاضی نعمان در ابتدا مالکی مذهب بوده است. به همین دلیل، پس از گرایش به مذهب اهل بیت علیهم‌السلام، آموخته‌های قبلی در اندیشه حدیثی وی تأثیرگذار بوده است.^۲ بر اساس این دیدگاه، ریشه مخالفت‌های قاضی نعمان با امامیه را باید در آموزه‌های اهل سنت جستجو نمود.

۲-۶. تقیه از حاکمان فاطمی

مشهورترین دیدگاه در توجیه مخالفت‌های قاضی نعمان با امامیه و اکتفا کردن وی به روایات شش امام نخست، تقیه او از خلفای فاطمی است. به بیان دیگر، با وجودی که وی در گزارش اخبار اهل بیت علیهم‌السلام همسوبا محدثان امامیه عمل نموده، آثار خود را به گونه‌ای به نگارش آورده که با عقیده حاکمان وقت سازگار باشد.^۳

۳-۶. عذر داشتن به خاطر مخالفت با امامیه

دیدگاه دیگر این است که قاضی نعمان به خاطر شرایط زندگی در مصر در مخالفت‌های خود با محدثان امامیه بی‌تقصیر است. از یک سو دور بودن او از مراکز اصلی حدیث امامیه، و از سوی دیگر مشخص نبودن مرز دقیق احکام در آن روزگار، عامل مخالفت‌های وی با امامیه است.^۴ همان طور که پیش از این اشاره شد، وجود این روایات در دعائم الاسلام به خاطر اعتماد مؤلف به آثار روایی زیدیه است و با اسماعیلی بودن او سازگاری دارد؛ به عنوان نمونه، یکی از

۱. مجالس المؤمنین، ج ۱، ص ۵۳۸.

۲. مقابسات الانوار، ص ۶۶.

۳. بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۸؛ الفوائد الرجالية، ج ۴، ص ۱۴.

۴. خاتمة مستدرک الوسائل، ج ۱، ص ۱۴۳-۱۴۶.

مهم‌ترین اختلافات روایی او با امامیه، نقل روایاتی است که بر حرمت ازدواج موقت و زنا بودن آن تأکید دارند.^۱ به باور برخی، این روایات با امامی بودن او منافات ندارند و از باب تقیه چنین روایاتی را در کتابش نقل کرده است.^۲

بررسی این روایات در منابع روایی زیدیه نشان می‌دهد در منابع روایی ایشان نیز، بر حرمت ازدواج موقت تأکید شده است.^۳ در برخی از این منابع، الفاظ روایات دعائم الاسلام درباره نهی از متعه دقیقاً نقل شده است.^۴ این روایات در این منابع با سند «حدَّثنا محمد قال: حدثني أحمد بن عيسى، عن حسين بن علوان، عن أبي خالد، عن زيد، عن آبائه، عن علي بن أبي طالب» نقل شده که قاضی نعمان در کتاب الايضاح، روایات متعددی را با این طریق از کتب محمد بن سلام نقل کرده است. مشابهت الفاظ روایت دعائم الاسلام با روایت کتاب الامالی، و نیز نقل این روایت در منابع زیدیه با طریق مورد اعتماد قاضی نعمان، قرینه‌ای است بر این که وی روایت دعائم الاسلام را از منابع زیدیه گزارش کرده است.

براین اساس، احتمالاتی همچون تأثیرپذیری از اهل سنت، تقیه از خلفای فاطمی و عذر در مخالفت - که برای زدودن فساد از مذهب مؤلف مطرح شده‌اند - پذیرفتنی نیستند. با وجودی که وی در گزارش روایات اهل بیت (علیهم‌السلام)، به روایات شش امام نخست بسنده نموده، نمی‌توان او را از محدثان امامی مذهب به شمار آورد. افزون بر این، پذیرش این احتمالات تأثیری در بالا رفتن میزان اعتبار دعائم الاسلام نخواهد داشت؛ زیرا همگی وجود روایات و فروع مخالف با مذهب امامیه را در آن تأیید می‌کنند. بهترین روش برای رسیدن به اطمینان درباره اعتبار این کتاب و روشن نمودن نسبت آن با معارف امامیه، ارزیابی محتوای آن است که جستار حاضر بر اساس آن سامان یافته است. از این رو، شایسته است برای تکمیل نتایج نوشتار حاضر، پژوهش‌های مستقلی درباره محتوای روایات مشترک دعائم الاسلام با امامیه و نیز متفردات آن انجام شود تا در نهایت داوری مناسبی درباره میزان اعتبار این کتاب صورت پذیرد.

۱. رک: دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۲۲۸.

۲. رک: خاتمة مستدرک الوسائل، ج ۱، ص ۱۴۵.

۳. رک: الأمالی (رأب الصدع)، ج ۲، ص ۷. احمد بن عیسی بن زید در کتاب الامالی، بابی با عنوان «ما ذکر فی تحریم المتعة» آورده است که در آن، روایات متعددی درباره حرمت متعه و شباهت آن به زنا از برخی ائمه (علیهم‌السلام)، صحابه و تابعین نقل شده است.

۴. رک: الأمالی (رأب الصدع)، ج ۲، ص ۱۱ و ۱۵.

۷. نتیجه

۱. در مجموع روایات دعائم الاسلام، محتوای کمتر از پنجاه روایت با دیدگاه مشهور نزد عالمان امامیه در برخی موضوعها ناسازگار است. برخی از این موارد، به مخالفان مذهب امامیه اختصاص داشته و نماد تقابل با اندیشه امامیه هستند.
۲. وجود این روایات در کتاب دعائم الاسلام، بیش از آنکه نشانه فاصله حدیث دعائم الاسلام از حدیث امامیه باشد، نشانه فاصله مذهب مؤلف از مذهب امامیه است؛ زیرا برای نیمی از این مخالفت‌ها، نظایری در منابع روایی امامیه یافت می‌شود. این مطلب نشان می‌دهد چنین مطالبی از دایره حدیث امامیه خارج نیستند.
۳. بدون تردید، برخی از مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام، در اصول و کتاب‌های روایی اولیه حدیث امامیه نقل شده‌اند. شاهد این مطلب وجود شمار قابل توجهی از این موارد در کتب اربعه حدیث امامیه نظیر تهذیب الاحکام است که روایات آنها از اصول اولیه اخذ شده است.
۴. هر چند برخی از مخالفت‌های روایی دعائم الاسلام در منابع امامیه نظایری دارند، عالمان امامی مذهب تمام آنها را به عنوان روایات معارض تلقی کرده و محتوای هیچ یک را نپذیرفته‌اند.
۵. سبب راهیابی این روایات به دعائم الاسلام، مبنای او در گردآوری روایات است که بر اساس آن اعتماد به روایات موجود در کتاب‌های مشهور و شناخته شده شیعیان، اعم از امامیه و زیدیه، در دستور کار قرار گرفته است. بر اساس برخی شواهد، بیشتر این موارد از منابع زیدیه به دعائم الاسلام راه یافته‌اند.
۶. با توجه به این که قاضی نعمان به ثابت بودن روایات دعائم الاسلام باور دارد، وجود مخالفت‌های روایی، به ضمیمه بسنده نمودن به روایات شش امام نخست در این کتاب، تأییدی بر امامی نبودن و پابندی او به آیین اسماعیلیه است.

کتابنامه

- الاعلام، خیرالدین زرکلی، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۰م.
 الاقتصار، نعمان بن محمد بن منصور (قاضی نعمان مغربی)، تحقیق: عارف تامر، بیروت:
 دار الاضواء، ۱۹۹۶م.
 الأمالی (رأب الصدع)، احمد بن عیسی بن زید، تحقیق: علی بن اسماعیل بن عبد الله،
 بیروت: دار النفائس، بی تا.

- الايضاح، نعمان بن محمد بن منصور (قاضي نعمان مغربي)، بيروت: مؤسسة الاعلمي، اول، ١٤٢٨م.
- بحار الانوار، محمد باقر بن محمد تقى (علامة مجلسى)، بيروت: مؤسسة الوفاء، دوم، ١٤٠٣ق.
- تفسير العياشى، محمد بن مسعود عياشى، تهران: المكتبة العلمية الاسلامية، ١٣٨٠ق.
- تهذيب الاحكام، محمد بن حسن طوسى (شيخ طوسى)، تحقيق: سيد حسن موسى، تهران: دارالكتب الاسلامية، سوم، ١٣٦٤ش.
- جواهر الكلام، محمد حسن نجفى، تحقيق: عباس قوچانى، تهران: دارالكتب الاسلامية، دوم، ١٣٦٧ش.
- خاتمة مستدرک الوسائل، حسين بن محمد تقى نورى، تحقيق: مؤسسة آل البيت عليه السلام، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، اول، ١٤١٦ق.
- دراسات فى المكاسب المحرمة، حسين على منتظرى، قم: نشر تفكر، اول، ١٤١٥ق.
- دعائم الاسلام، نعمان بن محمد بن منصور (قاضي نعمان مغربي)، تحقيق: آصف فيضى، قاهره: دارالمعارف، ١٣٨٣م.
- رجال النجاشى (فهرسة أسماء مصنفى الشيعة)، احمد بن على نجاشى، تحقيق: سيد موسى شبيرى زنجانى، قم: مؤسسة النشر الاسلامى، پنجم، ١٤١٦ق.
- الروضة البهية فى شرح اللمعة الدمشقية، زين الدين بن على (شهيد ثانى)، قم: داورى، اول، ١٤١٠ق.
- روضة المتقين فى شرح من لا يحضره الفقيه، محمد تقى مجلسى، قم: مؤسسه فرهنگى اسلامى كوشانپور، ١٤٠٦ق.
- سنن ابن ماجه، محمد بن يزيد ابن ماجه قزوينى، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، بيروت: دارالفكر، بى تا.
- سنن الترمذى، محمد بن عيسى ترمذى، تحقيق: عبد الوهاب عبد اللطيف، بيروت: دارالفكر، ١٤٠٣ق.
- شرح الأخبار فى فضائل ائمة الأطهار، نعمان بن محمد بن منصور (قاضي نعمان مغربي)، تحقيق: سيد محمد حسينى جلالى، قم: مؤسسة النشر الاسلامى، اول، ١٤١٤م.
- صحيح البخارى، محمد بن إسماعيل بخارى، بيروت: دارالفكر، ١٤٠١ق.

- صحیح مسلم، مسلم بن حجاج نيسابوری، بیروت: دارالفکر، بی تا.
- الفوائد الرجالية، محمد مهدي بحر العلوم، تحقیق: محمد صادق بحر العلوم، قم: مكتبة الصادق، ۱۳۶۳ ش.
- «قاضی نعمان و فقه اسماعیلی»، اسماعیل پونا والا، در: تاریخ و اندیشه‌های اسماعیلی در سده‌های میانه، سرویراستاری: فرهاد دفتری، مترجم: فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز، ۱۳۸۱ ش.
- الكافي، محمد بن يعقوب كليني، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، سوم، ۱۳۶۳ ش.
- مجالس المؤمنین، قاضی سید نورالله شوشتری، تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۶۵ ش.
- المحاسن، أحمد بن محمد بن خالد برقي، تصحيح: سيد جلال الدين حسيني، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۰ ش.
- مسند احمد، احمد بن حنبل، بیروت: دار صادر، بی تا.
- مصباح الفقاهة فی المعاملات، ابوالقاسم خویی، قم: مكتبة الداوری، اول، بی تا.
- المغنی، عبد الله بن احمد (ابن قدامة)، بیروت: دارالكتاب العربي، بی تا.
- مفتاح الكرامة، سيد محمد جواد حسینی، تحقیق: محمد باقر خالصی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، اول، ۱۴۱۹ ق.
- مقابس الانوار، اسدالله کاظمی، تحقیق: سید محمد علی بن محمد حسینی، تهران: بی جا، ۱۳۲۲ ش.
- مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ویلفرد مادلونگ، مترجم: جواد قاسمی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷ ش.
- من لا يحضره الفقيه، محمد بن علی بن حسین بن بابویه، (شیخ صدوق)، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، دوم، بی تا.
- وسائل الشيعة، محمد بن حسن عاملی (شیخ حر عاملی)، قم: مؤسسه آل البيت عليه السلام، دوم، ۱۴۱۴ ق.
- «اعتبارسنجی حدیث در اندیشه قاضی نعمان مغربی»، سید حسین فلاح زاده ابرقوئی، حمیدرضا فهیمی تبار، محمد کاظم رحمان ستایش، فصلنامه علوم حدیث، ۱۴۰۱ ش، ۱۰۴.
- «مقدمه تحقیق الايضاح»، محمد کاظم رحمتی، در: میراث حدیث شیعه (دفتر دهم)، به کوشش: مهدی مهریزی و علی صدرايي خویی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۳ ش.